

XVII

Ndre Logoreci

1. Vëzhgime hyrëse

Edhe Ndre Logoreci (= <Ndree/Nnre Logorezi>, it. *Andrea Logoretti*) i takon atij brezi elitar të arealit kulturor të Veriut (shek. XVI-XIX) që rrezikon të birret njëherë e përgjithmonë prej kujtesës kolektive historike në hapësirën jetike shqipfolëse.¹ Emrin e tij bashkë me ndonjë të dhënë biografike sporadike e ndeshim ndërkohë tek-tuk në do burime literature dytësore që kanë të bëjnë kryesisht me ndonjë ngjarje në historinë ekleziastike të arqipeshkëvive të Shkodrës dhe Shkupit (Fishta 1934; Sheldia 1957/8; Gjini 1992 e së fundi Deusch 2009), apo në ndonjë portretizim biografik të të niptit, Mati Logorecit, i mirënjohur motmoti si veprimtar patriot sidomos në fazën e fundit të Rilindjes Kombëtare Shqiptare si edhe në periudhën e konsolidimit të arsimit dhe kulturës në administratën e shtetit të parë shqiptar; e bash në këtë kuadër Matiu nderohet sot e gjithë ditën edhe si njëri ndër mësuesit e parë të shkollës shqipe që u hap në Prizren në fund të shek. XIX, duke iu bindur pa-një-pa-dy thirrjes së axhës së vet, i cili kishte ngjitur atëbotë katedrën e arqipeshkvit të Shkupit (Shpuza 2013²).

Këto të dhëna periferike i pasurojnë dukshëm do vëzhgime të natyrës gjuhësore-filogjike mbi prurjet e tij në kulturën e shkrimit shqip si autor, përkatësisht përkthyesh i një katekizmi në gjuhën shqipe me titull: “T’mledhunit e Dotrins Kshtën...” (1880; 1886). Këto vëzhgime kemi mundur t’i qëmtojmë dhe datojmë në kohë gjysmën e dytë të viteve 50’ të shekullit të kaluar, shi në një konspekt leksionesh në formën e një dispense universitare që ka për autor Shaban Demirajn (1956). Meqë këtij punimi së bashku çështjet e gjuhës dhe të

---

1 Shkruesi i këtyre radhëve e ka parë e trajtuar këtë dukuri të periudhës së tranzicionit intelektual shqiptar në një numër studimesh të viteve të fundit, khs. ndër të tjera DEMIRAJ 2015b; 2016d; 2017d; 2017e.

2 Për hollësi shtesë lidhur me personalitetin e Mati Logorecit shih ndër të tjera ELSIE 2010 281v.

stilit të autorit që shqyrtohen në të u kemi kushtuar një krye të veçantë (D/XXVIII), lejohemi të përmendim paraprakisht që shi në këtë periudhë (fundi i viteve 50' – fillimi i viteve 60') përfjetojmë fundin e asaj faze kalimtare, kur në Shqipëri kërkimi gjuhësor-filologjik sikurse edhe ai albanologjik në përgjithësi nuk u ishte nënshtruar ende tërësisht trysnisë dhe dhunës strukturore informale që ushtroi aparati ideologjik i regjimit në fuqi ndaj aktivitetit baritor dhe kulturor të institucioneve të kultit e për rrjedhojë edhe ndaj punës kërkimore-shkencore albanologjike lidhur njohjen dhe studimin e thelluar të gjithë atyre prurjeve fatlume të klerit vendas dhe të huaj në lëvrimin e shkrimit shqip, sikurse në trashëgiminë e kulturës shqiptare në përgjithësi.³

Ravijëzuam në këto fjalë hyrëse objektin dhe qëllimin e këtij studimi, që ka të bëjë në radhë të parë me këtë vepër, përkatësisht me vendin që zë ajo në historinë e kulturës së shkrimit shqip në arealin e Veriut. E meqë veprat janë produkt i mendjes dhe pendës njerëzore, ndihemi vërtet fatlumë, në rast se – parë kjo edhe si detyrim moral dhe shenjë homazhi ndaj kujtesës kolektive historike (!!!) – arrijmë të portretizojmë sado thukët autorin e saj, një pinjoll ky shumë i vyer i asaj plejade pak ose aspak të njohur në letrat shqip në arealin kulturor të Veriut përgjatë shek. XIX.

Atë material paratekstual sado të gjyqtë që kemi mundur të sigurojmë, jemi rrekur ta klasifikojmë dhe sistematizojmë në tri rubrika: a) rinia dhe formimi intelektual-fetar i autorit (§2.1); b) karriera klerikale dhe aktiviteti i tij baritor në terren (§§2.2-2.2.2). Siç

³ Dispensa e sjellë për ilustrim: "Historia e gjuhës së shkruar shqipe. Shekujt XVIII-XIX. Konspekt leksionesh. (Dispensë)" (Universiteti i Tiranës, Tiranë 1956, 89 f.), pas gjase, e pa edhe një herë dritën e botimit në Tiranë në një version të shkurtuar e si pjesë e dytë e dispensës "Historia e gjuhës së shkruar shqipe. 1. Historia e gjuhës së shkruar të arbëreshëve të Italisë; 2. Lëvrimi i gjuhës shqipe gjatë shek. XIX" (Enti i botimeve të Universitetit të Tiranës; maj 1962). Më vonë kjo dispensë sikurse edhe vetë lënda përkatëse u suprimuan prej programit të degës universitar "Gjuhë dhe letërsi shqipe". Ribotimi i saj në formë teksti universitar u realizua jashtë kufijve politikë të Shqipërisë në botimin: "Historia e gjuhës së shkruar shqipe" (Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës – Prishtinë), në të cilën u përfshi edhe dispensa tjetër e autorit me titull: "Historia e gjuhës së shkruar të arbëreshëvet të Italisë" (Universiteti i Tiranës, Tiranë 1956, 77 f.; 1962 77 f.; 1967 77 f.).

përmendëm më lart, veprës dhe vendit të saj në kulturën e shkrimit shqip së bashku me disa karakteristika të grafisë, gjuhës dhe stilit të autorit i kemi kushtuar më poshtë një krye të veçantë (D/XXVIII)

2. Portretizim biografik i Ndre Logorecit

2.1. Rinia dhe formimi intelektual-fetar

Ndre Logoreci nuk ishte i vetmi pinjoll i fisit dikur të madh të Logorecëve që përjetoi qysh në të ri të vet Thirrjen Hyjnore. Mjafton të citojmë këtu rezultatet e kërkimeve tona në arkivat e tri kolegjeve fetarë të Kongregacionit të Shenjtë të Propaganda Fide-s në Itali, ku qëmtuam në disa raste këtë emër fisi e familjesh të ndershme të besimit katolik,⁴ ndër ta: a) Engjëllin (dhjetor 1712) dhe Ndoin (mars 1733), të dy nga famullia e Jubanit, në Kolegjin Ilirik të Fermos;⁵ b) Gjonin nga Dioqeza e Shkodrës (gusht 1793) në kolegjin Ilirik të Loretos,⁶ si edhe c) sikurse Engjëllin e dytë nga famullia e Shkodrës (mars 1744) bashkë me Gjonin tjetër nga Bria (mars 1746) në Kolegjin Urban të Romës.⁷

Në Kolegjin Urban studioi edhe Ndreu ynë gjashtë vjet me radhë (14.07.1850 – 18.04.1856). Këtë e mësojmë në regjistrat e viteve shkollorë përkatës, të cilët na kumtojnë thukët të dhënët biografike themelore si edhe mbarëvajtjen e tij në studime çdo vit shkollor. Në ta mësojmë ndër të tjera që Ndreu ka lindur më 25 tetor 1830 në Shkodër në një familje të ritit katolik-romak dhe se është regjistruar në kolegj në moshën 20 vjeç, bash më 14 korrik 1850, duke pasur statusin e ndihmësit të meshtarit (: lat. *<acolythus>*).⁸ Fillon të studiojë

4 SHELDIA citon në botimin e tij postum (1956/7) gjithashtu: Ndue Logorecin (1742) dhe Gjon Logorecin si Ipeshkëv i Pultit (viti 1788) e më pas i Shkodrës (1791/2).

5 Shih BARTOCETTI 1935, 160vv.; hollësisht DEMIRAJ 2015b, f. 443: nr. 58 <Angelo Logorezzi> (= shq. Engjëll Logoreci); nr. 71: <Antonio Logorezzi> (= shq. Ndue Logoreci); si edhe nr. 77 <Giovanni Logorezzi> (= shq. Gjon Logoreci) që u transferua më vonë në Kolegjin Urban (shën. 7).

6 Hollësisht DEMIRAJ 2016a dhe 2017a.

7 ACU Registro, vol. I, f. 342: <Angelo Logorezzi> (katal. 1747) nga Shkodra; f. 639: <Giovanni Logorezzi> (katal. viti 1747).

8 Këto të dhëna përkojnë plotësisht me regjistrimin e tij në veprën enciklopedike “Hierarchia catholica” (EUBEL et al.), bl. VIII: 1846-1903, f. 327: “...nat. in civ. Scutaren. 25 oct. 1830, ingressus in coll. Urbanun Romae 14 iul. 1850, iuramentum praestit 2 iul. 1851...”,

filozofi këtë fundvit shkollor, duke e ndjekur më pas dy vjet me radhë (1851-1852) këtë program mësimor. Pas gjase me sukses, meqë në regjistrin e vitit 1853 mësojmë të ketë filluar me studiuar në programin e formimit teologjik. Ndërkohë – më dt. 02.07.1851 – kishte bërë edhe betimin (: lat. *juramentum*), një ceremoni kjo rituale e zakonshme për çdo nxënës (: lat. *alumnus*, it. *alunno*) në kolegjet e Kongregacionit të Shenjtë të Propaganda Fide-s, ku rishtarët e sprovuar tashmë në aftësitë dijenxënëse e në dhunitë meshtarake, ndër të tjera, jepnin edhe besën se pas përfundimit të studimeve do të viheshin në dispozicion të Kongregacionit, duke u kthyer në po atë dioqezë që i kishte dërguar në kolegj e duke iu bindur aty pa kushte vendimit të ipeshkvet ndaj punës së ardhshme baritore në terren. Kursin e teologjisë që zgjaste rregullisht katër vjet, Ndreu ynë e mbylli pas gjase me po aq sukses, meqë në regjistrin e vitit 1856 ngjërojmë gjithashtu shënimin mbi shugurimin e tij prift (: lat. <præsbyter>) më dt. 18 prill 1856, çka kurorëzonte njëherësh edhe mbylljen e suksesshme të studimeve në kolegj. Largohet nga kolegji për në dioqezën amë më 7 qershor 1856.⁹

Një vështrim sado i përciptë i asaj hapësire kohore të qëndrimit të tij në kolegj për rreth gjashtë vjet si edhe i programit të studimeve që ndoqi (vetëm) në fushat e filozofisë dhe të teologjisë na lejon të konkludojmë paraprakisht që Ndre Logoreci kishte bartur me vete në kolegj një formim më se të kënaqshëm në njohjen e italishtes dhe të latinishtes, sikurse edhe në lëndët e përgjithshme humane. Asgjëmangut kemi të bëjmë me tregues të një formimi paraprak në vendlindje, i cili vështirë të kishte filluar gjetkë përpos frekuentimit të rregullt të shkollës së parë që shoqëroi hapjen e misionit po të parë jezuit në Shkodër në vitet 1841-1843.¹⁰

2.2. Aktiviteti baritor i Ndre Logorecit

Kthimin e Ndreut në dioqezë e shoqëron një zbrazëti të dhënash arkivore që zgjat së paku dy dhjetëvjeçarë, çka parakupton njëherësh veprimtarinë e tij si bari i thjeshtë shpirtëror pranë ndonjë famullie që

9 EUBEL VIII 1979 327: "...ordinatus p[raes]b[yte]r. discessit e coll. 7 iun. 1856...".

10 DEMIRAJ 2015a; 2017c. Për formimin e tij me programin jezuit dëshmojnë edhe analet e arkivave austriake që mbulojnë periudhën e veprimit të Protektoratit të Kultit në hapësirën shqipfolëse (shih Deusch 2009 256).

ndodhej larg qendrës ipeshkëvore përkatëse. I vetmi kumt i besueshëm por pak domethënës buron prej veprës enciklopedike "Hierarchia catholica" (Eubel 1979 VIII), në të cilën mësojmë se Ndreu ynë ishte caktuar fillimisht meshtar në Dioqezën e Tivarit e më pas u transferua në atë të Shkodrës.¹¹ Siç do të vërejmë edhe në titullin e botimit të parë të doktrinës (Var.A: D/XXVIII) Ndreu vepronnte të paktën qysh prej vitit 1880 si <prift' i Diocesis Shkoders>. Një kumt tjetër po aq i besueshëm buron nga letërkëmbimi i konsullit të Austro-Hungarise, Lippich (më dt. 15.03.1878), që vepronte atëbotë si mbikëqyrës i Protektoratit të Kultit në Shkodër, i cili e cilëson Ndre Logorecin si "...ndër ata të pakë [klerikë] shqiptarë, të përshtatshëm për [t'u bërë] ipeshkvij..." (Deusch 2009 256)¹²

2.2.1. Karriera klerikale në Dioqezën e Shkodrës dhe të Tivarit

Ky kumt i dikurshëm i konsullit austriak duket të ketë qenë fatmbarë sidomos për njohësit e studiuesit e tij të mëvonshëm, meqë të dhënat biografike të Ndre Logorecit vijnë e shtohen në proporcion të drejtë me ngjitjen e shkallëve të karrierës së tij në administratën e klerit katolik që vepronte në hapësirën shqipfolëse. Si pika kulmore kemi izoluar vitet 1887-1888, kur shpallet e festohet me ceremonitë e rastit fillimisht emërimi i tij a) si ndihmësipeshkëv (: "auxiliar") pranë arqipeshkvit të Shkodrës, Imz. Paschalis Guerini (7 janar 1887) e me radhë b) si ipeshkëv – pas gjase *pro forma* (?) – i Dioqezës së Juliopolis-it në Anadoll (15 maj 1887); e një vit e një muaj më pas c) si arqipeshkëv i Shkupit (14 qershor 1888).

Të dhëna të sakta dokumentare në ngjitjen e këtyre shkallëve të karrierës klerikale mëton sigurisht Eubel në veprën e cituar më lart (VIII 1979),¹³ ndërkohë që detaje shtesë sidomos në përballjen me

11 "...parochus in dioec. Antibaren., deinde in dioec. Scutaren..." EUBEL (VIII 1979 327)

12 Sigurisht që ky person përfaqëson atëbotë interesat e Austro-Hungarise në kuadrin e Protektoratit të Kultit të popullsisë katolike në trevat shqiptare, andaj edhe nuk mungon më vonë (letër e dt. 28.10.1886) të verë në dyshim këto aftësi. (DEUSCH *ibid.*)

13 Khs. EUBEL (VIII 1979): „Promovetur ad Iuliopolitan. (S. Br. 5850 f. 379-380') eodem d. 7 ian. 1887 nomin. auxil. Paschalis archiep. Scutarten. (l.c. f 408-408'), iuxta decr. S. Congr. Prop. 23 dec. 1886 emanatum (l.c. f. 410-410'); [...] cubic. S.tis S. ad honorem (A. Prop. 232 f. 183-183'), officialis in curia Scutaren. (S. Br. 5850 f.

problemet e ditës në njëren apo tjetrën dioqezë, i mësojmë nga të tjera burime. Prashtu, Gjush Sheldia (1957/58 37) shkruan se ceremonia e kremitimit të posteve të ipeshkvit për Ndre Logorecin u zhvillua në Kishën e Zojës në Shkodër,¹⁴ ndërkokë që kapelës për kremitme liturgjike te Kisha te Arra e Madhe, i paska dhënë bekimin më 17 dhjetor 1887 shi Imz. Ndre Logoreci dora vetë.¹⁵ Sheldia (1957/58 150v.) përmend gjithashtu edhe një kuadër-pikturë me përmasa disi të pazakonshme 8 x 3.5 m, të realizuar nga piktori Simon Rrota dhe e përfunduar nga D. Injac Dema, e që përkujtoka aktin e bekimit të Gurit të Kishës së Madhe më 7 prill 1858. Në të feks, sipas tij, në rreshtin e dytë nga e djathta portreti i Ndre Logorecit.

2.2.2. Vitet e fundit – arqipeshkëv në Shkup

Më i plotë na dëshmohet aktiviteti baritor i Imz. Logorecit në funksionin e arqipeshkvit të Shkupit. E për këtë i detyrohemë padyshim mundit të studiuesit austriak Engelbert Deusch (2009), përkatësisht punës së tij të akribtë në arkivat e Vjenës për gjithë periudhën kur veproi i ashtuquajturi Protektorat i Kultit (dt. *Kultus-Protektorat*) i popullsisë katolike në hapësirën jetike shqip- dhe sllavishtfolëse në Ballkanin Perëndimor dhe Qendror. Brenda kësaj hapësire shtrihej padyshim edhe njësia administrative kishtare që e njohim sipas rastit me emërtimin tradicional *Arqipeshkëvi*, por në shek. XIX edhe si *Dioqezë e Shkupit* për shkak të numrit të rrudhur të besimtarëve që jetonin të shpérndarë pak a shumë në gjithë hapësirën e Kosovës, duke përfshirë sidomos rrethet administrative-kishtare të Prizrenit (me Gjakovën), të Pejës, Prishtinës, Novi Pazarit, Shkupit dhe të Pljevlja-s (më parë Taşlidža). Shumica e popullsisë katolike

410); consecr. in cathedr. Scutaren. 15 mai 1887 a Paschali archiep. Scutaren. (Albania 44 f. 543); tr. ad Scopien. 15 iun. 1888." (f. 327) dhe "Absolv. a. vinc. Juliopolitan., tr. ad Scopien. (S. Br. 5870 ff. 351-351', 355), iuxta decr. S. Prop. 14 iun. 1888 emanatum (l.c. f. 353); ob, in civ. Scopien. 29. dec. 1891 et sepultus ibid. 1 jan. 1892 (Servia 5 f. 1390)." (f. 505)

14 SHELDIA 1957/58 në f. 50 përcjell gjithsesi një gabim, kur shkruan që shuguruesi ishte ish-arqipeshkvi i Tivarit dhe administrator i Ipeshkvisë së Shkodrës, Imz. Karl Pooten, i cili kishte ndërruar jetë qysh më 15 janar 1886. Shuguruesi i tij ka qenë pas gjase Imz. Paschalis Guerini siç na kumton EUBEL ne vendin e cituar (shih lart shën. 13.)

15 Lexuar në: <<http://www.ofmalbania.org/kisha-zoja-rruzare-arra-madhe-shkoder/>>

jetonte në fakt në rrerhet e Prizrenit (me Gjakovën) e të Pejës; në rrerthin e Prishtinës kemi zonën e Gjilanit si edhe famullitë e Janjevës dhe të Letnicës. Në mënyrë sporadike në këtë periudhë ndeshim katolikë edhe në ndonjë vend tjetër si nëpunës e tregtarë; shumë më pak edhe në vilajetet e Selanikut dhe të Manastirit (Deusch 2009 247).

Pikërisht këtë dioqezë tejet të shtrirë duhej ta bariste Ndreu ynë, i shuguruar arqipeshkëv i saj me ceremoninë e rastit më 14 qershor 1888 në Kishën e Zojës së Shkodrës. U nis për në detyrë nga Shkodra më 24 gusht dhe mbërriti në Shkup më 3 shtator 1888. Deusch (2009 257) na mëson se nuk ishte pyetur fare nga Kuria e Shenjtë, nëse e pranonte apo jo atë post. Një argument ky më shumë për t'i lejuar vetes mendime të mbrapshta, meqë edhe konfrontimi me situatën, me të cilën përballej dioqeza, ishte padyshim sa mbresëlënës aq edhe shpresëpак. Kështu p.sh., pararendësi i tij, Imz. Csarev i kishte lënë një mal me borxhe. Vetë bashkësia katolike e Shkupit ishte e paktë në numër (rreth 60 besimtarë), ndërkohë që arqipeshkvi nuk kishte ende tagër prej autoriteteve vendore me ndërmarrë vizita baritore në dioqezën e vet. Dikush mund ta përcjellë këtë rrethanë edhe si fat në atë pafatësi të tij, meqë Ndreu ynë vuante ndërkohë keq nga cerma, çka e pengonte të lëvizte lirisht. Dhe jo vetëm kaq. Arqipeshkvit iu desh të konfrontohej vazhdimesh me ekspansionin e Urdhrit Lazarist që vinte prej protektoratit kulturor francez fqinjë. E këto rrethana, që ishin shumë më të papërshtatshme se në Dioqezën e Shkodrës, sigurisht që do të linin mbresa të forta te Ndreu ynë, andaj nuk kemi përsë të mos i mirëkuptojmë përsiatjet e tij ‘tinëzare’ me u kthyer njëherë e mirë në Shkodër. Mund të përdorte si argumente ‘bindëse’ për këtë jo vetëm problemet me shëndetin, por edhe faktin që nuk e kishin pyetur sipas rregullores, nëse e pranonte apo jo atë post, për më tepër nuk qenkëshin zhvilluar denjësisht, sipas tij, as ceremonitë e rastit në Romë për t'i dorëzuar *pallium*-in e arqipeshkvit. (Deusch 2009 256v.)

Leja e marrë nga autoritetet vendore për të kryer vizita baritore në dioqezë u shoqërua më hapje problemesh të tjera, që kishin të bënин kryesisht me konfrontimin e besimeve fetare në terren, me insinuatat e pushtetit vendor ndaj klerit katolik si institucion kulti,¹⁶ e

16 DEUSCH 2009 156vv.; 215vv.; 257vv.

jo më pak me kokëçarjet me rrogëdhënësin e vet, konsullin e Austro-Hungarisë në Shkup, zotin Schmücker, i cili shihte tash tek Imz. Ndre Logoreci një person të papërshtatshëm për drejtimin e një dioqzeze, meqë – edhe pse me formim solid – na qenkësh njeri i druajtur, madje shfaqte shenja afrimi me Urdhrin ‘e urryer’ Lazarist francez e që paraqitej në konsullatë vetëm sa për të marrë rrogën. Nuk vonoi shumë që konsulli në fjalë të vinte në dyshim edhe shkallën e formimit, duke e cilësuar Ndreun tonë si: “arnaut i paformuar, dembel dhe makut parash”. Pra, punët rrodhën ashtu si rrodhën, duke shkuar shpejt deri në atë pikë, sa administrata e Protektoratit të Kultit vendosi t’i japë udhët njëherë e mirë Ndreut tonë, meqë nuk paskësh treguar me fakte e vepra sa e si duhet luajalitetin aq të dëshiruar ndaj politikës austro-hungareze me Protektoratin e saj të Kultit.¹⁷

Asgjëmangut, largimit të tij të detyruar i prin largimi i natyrshëm. Ndre Logoreci ndërron jetë në Shkup më 29 dhjetor 1891 pas një inflamacioni akut të mushkërive që e shoi brenda pak ditësh. Vdekja e papritur nxiti thashethemet e rastit, sikur arqipeshkvi paskësh lënë gjoja pa konsumuar një pasuri marramendëse parash në mbi 40.000 franga ari. Këtë lajm e mori shumë seriozisht konsulli Schmücker, i cili shpejtoi të emërojë po atë ditë vikarin e radhës, por sipas shijes së vet. Ndërkorë korpi i Ndreut tonë gjeti prehjen e fundit dy ditë më pas, më 1 janar 1892,¹⁸ në varrezën e vogël katolike të Shkupit. Në testamentin e tij, të nënshkruar më 6 nëntor 1890 figuron si pasuri personale vetëm një vreshtë e vogël në Juban të Dioqezës së Shkodrës, të cilën e kishte lënë me rrugë testamentare që të mbetej pronë e përhershme e Kishës së varfér famullitare të Rrjollit, madje nuk mëtonte as detyrimin e zakonshëm këso rastesh, që të

17 Kështu shkruan ndër të tjera konsulli në një letër të dt. 28 mars 1891: „Logorezzi wird nie und nimmer aufrichtig und ehrlich für uns sein. Die wichtigsten Posten müssen allmählich mit Österreichern besetzt werden, der albanesische Geistliche war uns immer nur soweit zu Gefallen, als unsere Banknoten reichten (mit wenigen Ausnahmen). Jedenfalls aber muß die leitende Persönlichkeit – der Erzbischof ein uns rückhaltlos ergebene Person sein, der den niederen Klerus in Zaum hält!“ (shih DEUSCH 2009 261)

18 Dita e vdekjes dhe ajo e varrimit kanë nxitur pasaktësi në fiksimin zyrtar të datës dhe vitit të vdekjes së tij në letërsinë ekleziastike. Shih edhe GJINI 1992 202.

celebrohej një herë në vit meshë falënderimi për personin e tij.
(Deusch 2009 262)

3. Përfundim

Kjo modesti e tejskajshme ndaj vërvetes shoqëron pas gjase edhe veprën e tij shqip, të cilën Ndreu ynë i la trashëgim Arqipeshkëvisë së Shkodrës e nëpërmjet saj edhe kulturës së shkrimit shqip në arealin kulturor të Veriut, një vepër kjo që e ngjerojmë në disa variante, andaj edhe ia vlen të bëhet objekt studimi i mirëfilltë filologjik. Prashtu mbyllim përkohësisht këtu studimin tonë, duke përbledhur thukët se me gjithë vështirësitë e rastit mundëm të realizojmë atë synim modest që i vumë vetes në hyrje të tij: të njihemi konkretisht me personalitetin e një autori në kulturën e shqip të shek. XIX, emri dhe vepra e të cilit janë rrënguar ndërkohë prej kujtesës kolektive historike në hapësirën kompakte shqipfolëse.¹⁹

19 Teksti i këtij kreu është një përpunim i pjesës së parë të shkrimit me titull: "Ndre Logoreci (1830-1892) – në kulturën e shkrimit shqip të arealit kulturor të Veriut", dërguar për botim në: "Hylli i Dritës" 2 [2017] (25 f.). Pjesa e tij e dytë që përmbyll këtë vëllim (D/XXVIII), ngërthen një analizë të mirëfilltë filologjike-gjuhësore të veprës së tij në disa variante: "T'mledhunit e Dotrins Kshtê..." (Romë 1880; 1886; 1895; Shkodër 1886), që dëshmojnë së bashku një pikë kulmore në zhvillimin e kulturës së shkrimit shqip me të ashtuquajturin "Alfabet i Shkodranishtes së Vjetër" në fund të shek. XIX.

XXVIII

“T’ mledhunit e Dotrins Kershten” (1880, 1886) e Ndre Logorecit

*“[...] la vera pronunzia di
questi ed altri suoni bisogna
impararla dalla viva voce.”*

[Junk 1881 8]

1. Vepra dhe rrethanat e përfimit të saj

Kreun më lart (B/XVII) kushtuar personalitetit të Ndre Logorecit e mbyllëm me testamentin e tij modest, ku figuron si pasuri personale vetëm një vreshtë e vogël në Juban të Dioqezës së Shkodrës, të cilën e kishte lënë amanet me rrugë testamentare që të mbetej pronë e përhershme e Kishës së varfër famullitarë të Rrjollit, madje nuk mëtonte as detyrimin e zakonshëm kësot rastesh, që të celebrohej një herë në vit meshë falënderimi për personin e tij. Kjo modesti e tejskajshme ndaj vvetvesh shoqëron pas gjase edhe atë vepër shqip, të cilën Ndreu ynë i la trashëgim Arqipeshkëvisë së Shkodrës e nëpërmjet saj edhe kulturës së shkrimtit shqip në arealin kulturor të Veriut. Bëjmë fjalë për katekizmin e tij shqip, i cili rezulton të ketë parë drithën e botimit fillimisht më 1880 në një variant fare të shkurtër me titull: a) “T’ mledhunit e Dotrins Kershten / ci e kā kthyesh shçyp / Don Ndrë Logoreci / Prift’ i Dioçezit Shkoders / N’ Rom / Me shtamp t’ Kuvenit t’ Propagands / 1880” (25 f.) [= VarA]¹; dhe gjashtë vjet më vonë në dy variante të tjera me të njëjtin titull por në masë dhe vëllim të ndryshëm faqesh: b) “T’ mledhunit e Dotrins Kshtén / daa n’ kater ërt / shkrue / prej meshtarit D. A. Ferrari / e / sjellun shçyp / prej Dom Nnre Logorecit / prifti i Arçidioçezit Shkodrs. N’ Rom / Me shtamp t’ Kuvenit S. T’ Propagands / 1886” (270 f.) [= VarB] dhe c) “[...]

---

1 Titulli i transliteruar i VarA: <T’ mleξunit e Dotrins Kerscten / ci e kaa kξye sciyp / Don Ndree Logorezzzi / Prift’ i Diocesit Sckoders / N’Rom / Me Sctamp t’ Cuvenit t’ Propagands / 1880> (25 f.) Shih edhe Vozga (2010 136, Nr. 92)

Shkodrs / Me shtamp t' Kollexhs t' Shçypnīs / 1886" (64 f.) [= VarC].² Duke ndjekur të tria këto variante në historinë e kulturës së shkrimit shqip, kemi mundur të qëmtojmë vetëm VarB dhe VarC që të kënë përjetuar ribotime të radhës.³ Kështu p.sh. VarB kemi mundur ta shfletojmë edhe si ribotim në plotësinë e vet në vitin 1895, pra katër vjet pas vdekjes së autorit, po në Romë e po me shtampë të Kongregacionit të Shenjtë të Propaganda Fide-s. Një ribotim të ri të VarC e lëçsim, veçse ashtu shkarazi, në bibliografinë e Legrande-it (1912 186, nr. 646*), ku vendi i botimit vijon të jetë Shkodra. Ky kumt, të cilin përfat të keq nuk kemi mundur ta verifikojmë nga afër (shën. 20), i shton pa dyshim edhe më shumë vlerën veprës dhe autorit të saj, anipse është i vetmi tekst doktrinar shqip që njohim sot për sot prej Ndre Logorecit.⁴ Janë bash këto botime në tri variante me

² Titulli i transliteruar i VarB: <T'mleξunit e Dotrins Ksctēn / daa n'kater ōrt / sckrue / prei meshtarit D. Ferrari / e / sieʌun scciyip prei Dom Nnre Logorezzit / prift i Arcidioceſit Sckodrs / n' Rom / me stamp t' Kuvenit S. T' Propagands / 1886> (bot. 2: Romë 1895 270 f.).

Në frontespicin e VarC ndryshojnë vetëm të dhënat lidhur me shtëpinë botuese, përkatësisht me vendin dhe vitin e botimit, khs.: <[...] Sckodrs / me Sctamp t' Kollegs t' Scciypnijs / 1886>, si edhe vëllimi i rrudhur në 64 (a 65 ?) faqe. Kësaj ksomble i mungojnë faqet 60-63, ndërkohë që lejohemi të hamendësojmë, se tabela e lëndës vijon të paktën edhe me një faqe të fundit (f. 65, shih shën. 10). Nuk kemi mundur të shfletojmë dot ndonjë ksombël ribotimi të VarC, të cilën – siç theksojmë në këtë rubrikë – Legrande-i e citon si ekzistuese në fondet e Bibliothèque de l'École des Langue Orientales me këto të dhëna bibliografike: <T'mleξunit e dotrins kscten sckrue prei meshtarit D. A. Ferrari, e sieʌun scciyip prei Dom Nnre Logorezzit, Prifti i Arcidioceſit Sckodrs e mannei Arcipesckvi i Sckupit. Sckoder, Me Sctamp t' Kollegs t' Sccypniis. 1897> si edhe me shënimin <In-8° de 61 pages> [= në formatin 8° me 61 faqe – B.D.].

³ Shkruesi i këtyre radhëve dëshiron të falënderojë me këtë rast koleget Mimoza Priku dhe Evalda Paci, drejtorin e Bibliotekës Marin Barleti të qytetit të Shkodrës, Gjovalin Çunin si edhe At Vitor Demajn për ndihmën e pakursyer që i kanë dhënë në kërkimin, gjetjen dhe skanimin e teksteve të tri varianteve të ndryshme të veprës.

⁴ Kërkimet arkivore lidhur me trashëgiminë shkrimore-epistolare të Ndre Logorecit janë ende në shpërgënji. GJINI (1992 202, shën. 109) kumton të ashtuquajturin „Fondi Logoreci“, që duhet të ndodhet në arkivin e Famullisë së Prizrenit, duke cituar me këtë rast një letër qarkore, në të cilën „[...] ai fton të gjithë besimtarët që t'i falënderohen Zotit dhe Zonjës së pamëkat që i kanë ruajtur nga fatkeqësitetë dhe rreziqet e mëdha, duke mos e theksuar për çka është fjala.“

ribotimet postume përkatëse që lënë të kuptojnë fare mirë kumtin mirakandës të gjuhës dhe stilit të Ndreut tonë në rolin e përkthyesit; e në këtë rast nuk mund të mos mbajmë parasysh edhe faktin, që këta doracakë nuk ishin assesi i vetmi libër mësimi doktrinar mbi fenë e krishterë që ndanin e shpërndanin atëbotë barinjtë e Kishës Katolike-Romake për të mbarështuar dhe përkujdesur grigjen e vet në Veri të Shqipërisë.⁵

Mjaftojnë këto rrethana me sinorët motnorë përkatës për të na joshur e nxitur tash me hetuar në detaj këtë vepër, sa i përket vendit të saj në historinë e kulturës së shkrimit shqip, sidomos në arealin kulturor të Veriut katolik shqiptar në fund të shek. XIX, e që përkon jo rastësish me fazën e fundit të asaj tradite dhe të atyre risive që përshkoi natyrshëm e në vazhdimësi kalvari i mundimshëm i koineizimit të gesignistes letrare bashkëkohore, i sendërtuar ky në "Alfabetin e Shkodranishtes së Vjetër" (Rrota 1936 69) ase të ashtuquajturin "Alfabet i Propagandës" (Demiraj, B. 2008 50); një traditë kjo që zuri rrënje e hodhi shtat me sistemin grafik të përdorur – në mos të zhvilluar për të parën herë! – prej birit të Bdekës, Don Gjon Buzukut dora vetë.

Saktësuam kështu thukët synimin tonë modest në këtë krye të fundit së bashku me dëshirën dhe vullnetin e mirë që të mund të nxismë një të ardhme të afërt kërkime të mirëfillta arkivore lidhur me rrethanat e përfimit të veprës në përgjithësi, meqë pikërisht për to nuk kemi mundur ende të mësojmë shumë më shumë. Kumte të sigurta lidhur me këto rrethana arrijmë t'i qëmtojmë vetëm prej ballinës së veprës, ku fiksohet pozicioni i autorit, më saktë i përkthyesit të saj si /prift i Arçidioçezit Shkodrs/ e së dyti prej faqes së fundit të VarA dhe asaj të parafundit të VarB, ku krahas lejës së botimit (*imprimatur*) ngjerojmë edhe gjykimin e censorit (*nihil obstat*), i cili në të dyja rastet është Imz. Paschalis Guerini, atëbotë ndihmësipeshkëv i Dioqezës së Shkodrës, si vijon:

Përpjekjet tona të përsëritura për të hedhur një vështrim sado të përciptë në këtë fond arkivor ase në këtë letër, nuk gjetën mbështetje konkrete prej institucionit përkatës.

5 Khs. Engjell Radoja 1876. Për katekizmin italisht-shqip të Guagliata-s shih lart D/XXVI.

VarA: "Cum opusculum Doctrinae Christianae a R.mo D. Andrea Logorezzi in idiomate albanensi elucubratum, a duobus peritis Sacerdotibus a Nobis delectis approbatum fuerit. Nos quoque ipsum topis mandari posse censemus, si illis, quorum interest, sic placuerit. In quorum fidem etc. / Datum Scodrae, die 13 Octobris 1880 / Paschalis Guerini / Episcopus Coadjutor" (f. 25)

VarB: "Cum opusculum Doctrinae Christianae a R.D.A. Ferrari compositum, atque a R.mo D. Andrea Logorezzi Archiediocesis Scodrensis in idioma Albanense versum a duobus peritis Sacerdotibus recognitum atque approbatum fuerit, Nos quoque approbamus, atque typis s. Congregationis Propagandae Fidei in publicam lucem mandari posse censemus, si illis, quorum interest, sic placuerit. In quorum fidem etc. / Datum Scodrae, die 15 Novembris 1884 / Paschalis Guerini Episcopus Auxil." (f. 269)

Datat e nënshkrimit të Guerini-t më 13 tetor 1880 (VarA) dhe 15 nëntor 1884 (VarB) kumtojnë njëherësh edhe sinorët motnorë (*post quem non*) të dorëzimit të materialeve në dorëshkrim prej Ndre Logorecit, ndër të cilët i dyti pa dritën e botimit dy vjet më vonë (1886).⁶ Ngushtohet kështu edhe më shumë distanca në kohë me botimin katekistik të mëparshëm, të hartuar prej At Engjell Radojës (Shkodër 1876: shën. 23) si libri i parë shqip i botuar në hapësirën kompakte shqipfolëse (Demiraj, B. 2017e; B/XVI). Asgjëmangut, më fort se një lloj kolizioni ase konkurrence ndaj njëri-tjetrit, këto botime thuajse paralele lejohemi t'i vështrojmë më fort si plotësime të njëri-tjetrit, meqë simotra e Radojës pas gjase synonte grupmosha të mitura, duke u konceptuar dhe realizuar si libër mësimi doktrinar dhe gjuhësor shqip/italisht me shpjegime të spikatura nga vetë autori, ndërkokë që botimet e Ndre Logorecit – siç do ta analizojmë më poshtë – ishin më fort përbledhje e thukët (VarA), përkatësisht

6 Lidhur me rrethanat dhe kohën e përgatitjes së VarC e kemi sot për sot të vështirë të operojmë me akribinë e nevojshme, meqë të vetmes ksombël që disponojmë i mungon faqja e fundit.

përkthim sqimatar nga italishtja i librit mësimor doktrinar me autor Dom A. Ferrari-n (VarB/C).⁷

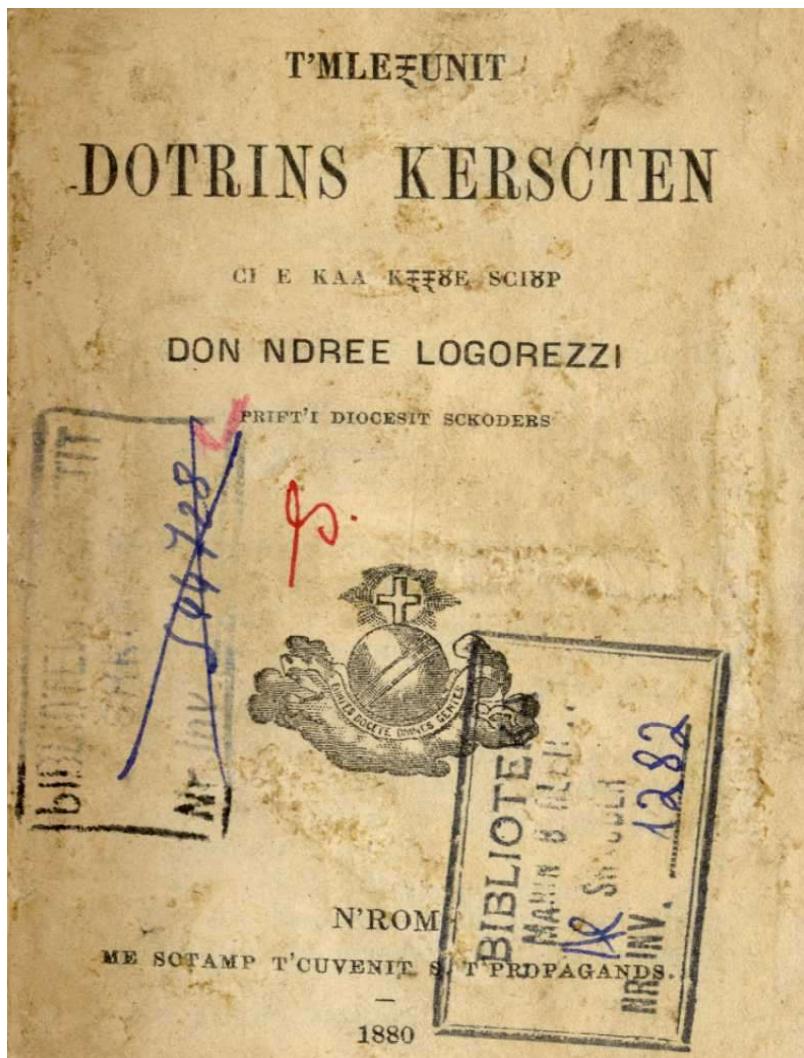
1.1. Përshkrimi fizik, përbajtja dhe organizimi i veprës (VarA/B/C)

Sa u përket çështjeve që do të trajtohen në këtë rubrikë e në vazhdim, do të përqendrohem i kryekëput në VarB, i cili është i plotë në katër pjesët (*ortat*) e kumtuara në titull. Prashtu, lidhur me këtë variant lejohemi fillimisht të vëmë oroe që botimi dhe ribotimi i veprës (Romë 1886, 1895) nuk dallojnë prej njëri-tjetrit në përmasa, të cilat i shkojnë përshtat një doracaku të kohës për përdorim të përgjithshëm, pra edhe si tekst mësimor. Bëjmë fjalë në këtë rast për një libër me një vëllim prej 270 faqesh, me tekst në formatin 7×11 cm (= formati 8°) e me një numër rreshtash që nuk e kalojnë shifrën 25 për faqe. Duke qenë se të dyja botimet e VarB nuk dallojnë nga njëri-tjetri as për nga tipi i shkronjës, lejohemi të përsiasim me pak a shumë siguri që në shtypshkronjën e Propagandës Fide janë përdorur për ribotim të njëjtat lastra.⁸ Teksti i rrjedhshëm ngërthen si i tillë 256 faqe (f. 3-258), të cilave u bashkohet në fund pasqyra e detajuar e lëndës: /Kallximi i atyne punve, ci jan shkrue n' ket dotrin/ (f. 259-267

⁷ Në VarB – ku do të përqendrohem i këtë studim – ndërhyrjet e autorit janë të rralla e në formë fusnotash në fund të faqeve përkatëse (gjithë-gjithë katër: f. 13, 51, 184, 217), duke u konceptuar më fort si shpjegime fjalëtermash kishtarë pa përdorim të gjerë në gjuhën e folur të bashkësisë katolike shqiptare, si p.sh. f. 184, shën (1): /Katekumen i thon njatë ci do m'u sjell n'fë t' Jezu Krishtit, por alâ nuk âsht pagzue, deri t' bahet gadi tuj zan hesapet e Shëjtes fë./, ose f. 217, shën (1): /Thohen rezigojt edhe dit rezicës, pse Kisha me trî dit t' lutunash lut Zotin me na i prit reziçet, abolla t'kena frytin e tokes./ Në një rast të vetëm hasim "lajthitje" të përkthyesit, i cili shpjegon italisht – pas gjase për të ndihmuar mësuesit joshqipfolës (?) – fjalën shqip, të përdorur prej tij, khs. f. 13, shën (1): /La parola «t'vetshme» significa «distint», cioè.../ Në një rast të fundit, përkthyesi i vjen në ndihmë vetë nxënësit, duke shpjeguar me fjalët e veta kuptimin e /relixhonit/ si virtyt hyjnor, khs. f. 51, shën (1): /Relixhoni âsht nji virtyt çi na bân me than Tenzot njat nnér e sherbim, ci veç i perket atë, porsi Zoti, kriusi i gjith kafshve./

⁸ Të vetmet ndryshime që kemi mundur të vërejmë me këtë rast janë: a) shifra e vitit të botimit në frontespis (bot. I: 1886 vs. bot. II: 1895), dhe b) faqja e fundit e panumëruar (= [f. 270]), ku në botimin e dytë shënohet leja e ribotimit (Reimprimatur) që mban siglën e Fr. Raphaël Pierotti O.P.S.P.A. Mag. dhe Franciscus Cassetta Arch. Nicomed. Vicesg.

+ [268]), së bashku me fletën e fundit që siguron si zakonisht lexuesin përmbytjen e patëmetë me lejën e botimit dhe atë të shtypit (f. 269-[270]; sh. lart §1 dhe shën. 2).

Faksimile 1: Ballina e VarA

Sa i përket përbajtjes së veprës, mjaftron t'i referohemi titullit të saj. Bëhet fjalë për një libër mësimor të bazave themelore të besimit kristian sipas doktrinës së Kishës Katolike-Romake e si i tillë pritet të jetë dhe është një përkthim në gjuhën shqipe nga versioni original

italisht me autor Dom A. Ferrari-n. Në përputhje me objektin dhe qëllimin didaktik të botimit origjinal, teksti i rrjedhshëm (f. 3-258) është konceptuar në mësime-bllok, të organizuara së pari sipas tematikës në kërë të veçantë (: /hise/), të cilët sendërtojnë tri pjesët kryesore të doktrinës së krishterë (: /ort/-at). Këtyre u paraprin pjesa e parë hyrëse (/Per t'paren ort/, f. 3-8) me dy mësime që kumtojnë bazat themelore të besimit (I: /Temelet mà t'parat t'Shêjtes Fë/, f. 3-7) dhe detyrat e të krishterit (II: /Punt e t'kshtenit/, f. 7-8). Këto baza themelore bëhen objekt mësimi në kreun parë të pjesës së dytë (/Orta e dyt/, f. 8-49), i konceptuar në gjashtë mësime të radhës, që ngërthejnë njohjen dhe miratimin e Trinitetit të Shenjtë (/Msimi II-VI/: f. 8-19), së bashku me Gjyqin e Fundit (/Msimi VII/, f. 19-21) si edhe tri Virtytet Hyjnore (/Msimi VIII/, f. 21-25). Kreu i dytë shpjegon sakramentet e shenjta në shtatë mësime të radhës (/Msimi IX-XVI/, f. 25-48). Pjesa e tretë (/Dotrina e Kshten per t'treten ort/, f. 50-155) i përkushtohet në 35 mësime, të organizuara në katër kërë kryesorë, thelbit të doktrinës së krishterë, që shpjegon tri Virtytet Hyjnore nëpërmjet lutjeve kryesore dhe Dekalogut: /Hisja e par: Permī Fë e permi Besojm/ (: /Msimi I-XIV/, f. 52-80); /Hisja e dyt e Dotrins/ me Virtytin e Shpresës, të mishëruar në lutjet "Ati Ynë" dhe "Falemi Mari" (/Msimi XV-XIX/, f. 81-92); /Hisja e tret: Permī dashtnī e dhet urdhnimet/ (: /Msimi XX-XXVI/, f. 93-110); ndërsa në kreun e fundit: /Hisja e katert: Permī Sakramene/ (: /Msimi/ XXVI-XXXV/, f. 111- 159) rimerret në detaj përditësimi me shtatë sakramentet dhe rëndësia tyre në jetën e krishterë. Pjesa e fundit (/Dotrina e Kshten per t'katerten ort/, f. 160-257) ngërthen gjithashtu 35 mësime, të organizuara në dy kërë: /Hisja e par: Përmī Itat t'Tenzot e përmī festa/ (/Msimi I-X/: f. 160-192), e cila i kushtohet bindjes së plotë ndaj Zotit dhe Kishës si institucion, përkatesisht ndjekjes me seriozitet të kalendarit kishtar dhe meshës së shenjtë sidomos ditën e dielë, si dita e Zotit. Në /Hisja e dyt: Permii Festa t'Zotit t'on/ shtjellohen në 20 mësime (f. 193-257) ditët e festave (sidomos ato /t' urdhnume/) fetare në veçanti.

Në bashkëlidhje me VarB lejohemi të përbledhim thukët edhe organizimin e VarC, i cili tkurrjen e vëllimit në gjithë-gjithë 64 (a 65) faqe e tumir me faktin, se këtu ngërthen fjalë për fjalë vetëm 57 faqet e tekstit të rrjedhshëm që ndeshim vetëm në dy pjesët e para të VarB,

çka vjen me thënë se VarC nuk e përligj assesi vëzhgimin e bërë në titull: /dā n'kater ūrt/.⁹ Do shtesa origjinale të autorit në këtë version i dallojmë vetëm në faqet përmbyllëse si rubrika të veçanta, khs.: /Kang/ (f. 58) dhe /Mnyra per me n'imue n'Mesh/ (f. 59v.). Tekstit të rrjedhshëm i bashkohet gjithashtu si peritekst tabela e lëndës që duhet të fillojë në *f. 63 e të vijojë edhe në *f. 65, faqe të cilat i mungojnë ksombëls që kishim në dispozicion.¹⁰

Ndryshe nga dy variantet e përshkruara më lart (VarB dhe VarC), VarA do vështruar më fort si një rrekje e parë e autorit në realizimin e një libri mësimor doktrinar. Kemi të bëjmë në këtë rast me një përbledhje të thukët në gjithë-gjithë 25 faqe, ku pasqyrohen në formën klasike të dialogut (: *pyetje ~ përgjigje* = /Pvetun ~ Xhevap/) bazat themelore të dogmës së besimit katolik, që kanë të bëjnë me njohjen e Zotit si krijues i botës dhe i qiellit e që i shfaqet besimtarit në formën e Trinitetit të Shenjtë, për Gjyqin e Fundit, Meshën e Shenjtë, Virtytet Hyjnore (: Besimi, Shpresa dhe Dashuria), të cilat e orientojnë besimtarin të jetojë gjithherë në, me dhe për Krishtin etj. Tekstit të rrjedhshëm (f. 3-21) i shtohen në fund përpos lutjeve themelore, edhe urdhëresat e Zotit e të Kishës, sikurse mëkatet mortore dhe shfaqet e virtutit. Thënë shkurt: VarA është konceptuar ndryshe nga VarB/C dhe mund të bëhet dikur objekt i një studimi të veçantë. Pra në këtë punim jemi kufizuar në referime të rastit, sa u përket çështjeve të kodit alfabetik, të gjuhës dhe stilit të autorit, për të cilat në vazhdim jemi përqendruar kryesisht në VarB.

2. Vepra në fokusin e filologjisë dhe të kulturës së shkrimit shqip

Në rast se i anashkalojmë tash hetimit dhe vlerësimit të veprës lidhur me mënyrën e organizimit të tekstit, përkatësisht gjykimit mbi vendin e saj në historinë e letërsisë ekleziastike në gjuhën shqipe (të shek. XIX), e bëjmë këtë në mënyrë të vetëdijshme e thjesht dhe vetëm për mungesë të kompetencës sonë profesionale në një fushë që

9 Përmirësimi në titull duket të jetë ndërmarrë pas gjase në ribotimin e VarC, siç e lexojmë të paktën në regjistrimin e LEGRAND-it. (§1)

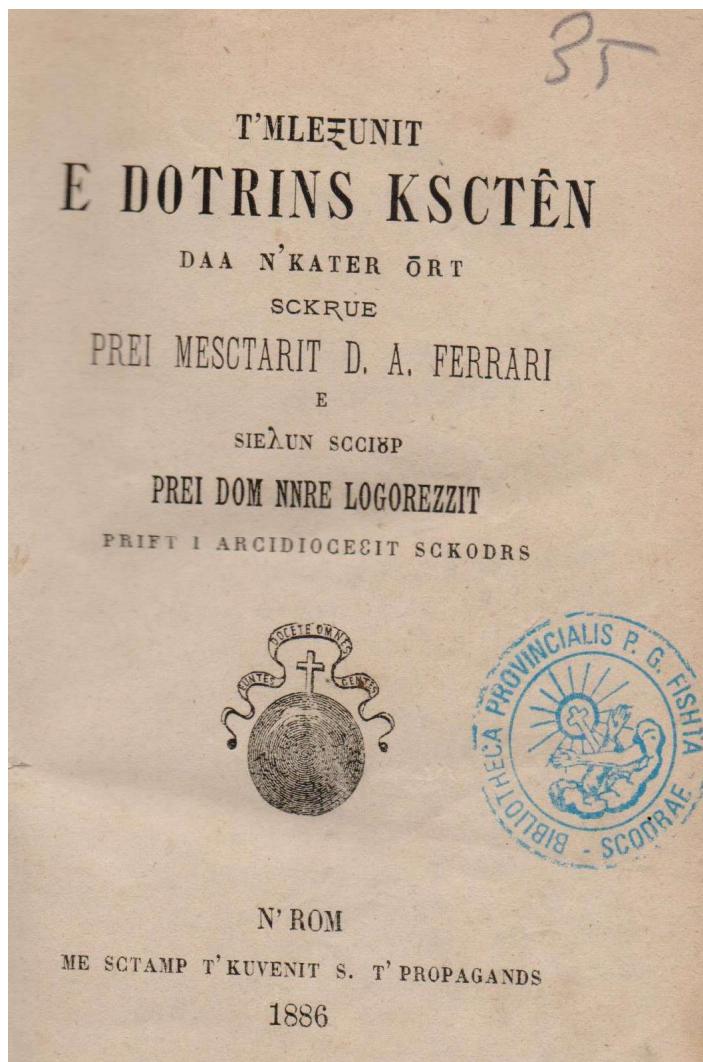
10 Siç përmendëm edhe më lart në tekst, ksombëls së vetme që kemi mundur të shfrytëzojmë në studim, i mungojnë faqet 60-63 e, me sa duket, edhe të paktën një faqe e fundit (f. 65 ?), që përmbyll tabelën e lëndës.

ka mbetur deri sot djerrë në historinë e kulturës shqiptare.¹¹ Kjo mangësi urojmë gjithsesi të mos diktojë sadopak bjerrjen e interesit ndaj kësaj vepre në një tjetër drejtim, shi në atë të punës së mirëfilltë filologjike me tekstet shqip të shekujve të mëparshëm dhe vendin e tyre në historinë e kulturës së shkrimit shqip në përgjithësi, fusha këto që po lëvrohen me intensitet të veçantë këta dhjetëvjeçarët e fundit.

Vëzhgimet tona përqendrohen kështu natyrshëm vetëm në këtë hulli studimi, duke u fokusuar paraprakisht në pikëlidhjet e dukshme të tekstit të kësaj vepre me traditën e shkrimit shqip me alfabet latin në arealin kulturor të Veriut katolik shqipfolës, bash në qendrën kryesore urbane të qytetit të Shkodrës. Këto vëzhgime lejojnë më tej me qëmtuar po aq natyrshëm risitë që mund të jenë ndërmarrë në këtë periudhë, në mos edhe atë traditë që mund e duhet të ketë ndjekur me besnikëri (?) Ndreu ynë, sa i përket kodit alfabetik, përkatësisht normës ortografike të gagnishtes letrare në Shkodër në fund të shek. XIX (e në fillim të shek. XX), bash ashtu siç na pasqyrohet ajo në këtë vepër. Prashtu do të fokusohemi në vazhdim vetëm në zhvillimet që përfjetoi ky variant i shkrimit shqip në mjeshter social-kulturor (katolik) të qytetit të Shkodrës në këtë periudhë, duke qenë pra më se të ndërgjegjshëm përmangësitë që bartin me vete vëzhgime të kësaj natyre, përkatësisht përmungesën e përqasjeve të nevojshme me ndonjë variant konkurrues të gagnishtes letrare të kohës, sidomos sa i përket atij të zhvilluar sa ndërgjegjshëm

11 Siç kemi vënë në dukje dikur (DEMIRAJ 2015b) gjatë përshkrimit të një doracaku të ngjashëm në sillojin e vet, sikurse edhe të botimeve të tjera shqip me destinacion arealin kulturor të Veriut (katolik) shqiptar në këtë periudhë, edhe ky libër mësimi doktrinar do parë e kundruar sot thjesht dhe vetëm si pjesë e asaj tradite të frytshme të librit katekistik në gjuhën shqipe që u botua në vazhdimësi e me syzim përhapjen e tij në Provincën Kishtare të Arbënisë si edhe në Arqipeshkvinë e Shkupit në shekujt XVII-XVIII (Budi 1618, 1636(2), 1664(3); Kazazi 1743) e sidomos përgjatë gjysmës së dytë të shek. XIX (Guagliata 1845, 1856(2), 1873(3); Budi 1868(4); Radoja 1876 etj.), andaj as nuk qesëndisim dhe as nuk lëndojmë pendën dhe autoritetin e autorit tonë, në qoftë se mëtojmë tash që në shumë pamje edhe ky botim mund dhe duhet vështruar tashmë i kapërcyer në funksionin e vet zanafillës si libër mësimi doktrinar. Përmësimi i teksteve në dorëshkrim të natyrës katekistike shih ndër të tjera: VALENTINI 1941a 45vv.; ÇABEJ 1977 [1959] 329vv.; GURGA 2009 35.

aq edhe bindshëm prej Kristoforidhit në një numër botimesh të tij, të nxitura dhe financaura prej Shoqërisë Biblike të Londrës.¹²

Faksimile 2: Ballina e VarB

¹² Shih ndër të tjera HETZER (2001/2); e së fundi sidomos LLOSHI në një numër botimesh sinorvënëse lidhur me aktivitetin intelektual dhe botues të Konstantin Kristoforidhit (2005, 2009).

2.1. Vëzhgime mbi kodin alfabetik dhe normën drejtshkrimore në tekst

Parë nga ky spektër (i ngushtë) vëzhgimi lejohemi të përsërisim tash në mënyrë rezultative që kjo vepër sendërton një pikë kulmore bash në fazën e fundit të zhvillimit të asaj tradite, përkatësisht të asaj hullie që përshkoi natyrshëm e në vazhdimësi kalvari i stërmundimshëm i koineizimit të gëgnishtes letrare në Shqipërinë e Veriut përgjatë shek. XVI-XIX. Teksti i rrjedhshëm i veprës – sikurse shumë syresh të përfuar, në mos edhe të botuar këtë periudhë në Shkodër e Romë¹³ – kumton shumë lidhur me këtë hulli, sidomos sa i përket stabilizimit të kodit alfabetik dhe rregullave grafotaktike të shkrimit shqip, përkatësisht parimeve të normës drejtshkrimore që në një mënyrë a një tjetër mbështetet në njohjen mirëfilli të sistemit gjuhësor të së folmes së (shtresë sociale katolike të) Shkodrës, në të cilën kërkon dhe gjen tash mbështetje kjo normë gjuhësore.

2.1.1. "Alfabeti i Shkodranishtes së Vjetër" në vitet 80' të shek. XIX

Një përqasje sado e përciptë me tekste të tjera të shkrimit shqip që janë përfuar në arealin e Veriut gjatë shek. XIX lejon pa vështirësi të tumirim atë zhvillim që përfjetoi "Alfabeti i Shkodranishtes së Vjetër" bash këtë periudhë, kur nxitet suksesshëm në botimet e para aty rreth fundit të gjysmës së parë të këtij shekulli me këtë alfabet, siç janë ato të Zef Guagliata-s (1845, 1856², 1873³) dhe të Vincenzo Basile-s (1845, 1873²). Meqë risive në kod në këtë fazë të parë të shek. XIX u kemi kushtuar ndërkohë shqyrtime deri diku të detajuara (Demiraj 2015b; 2017d; 2017e), lejohemi të ndalemi tash në fazën në vazhdim që përkon pak a shumë me botimin e katekizmit të Logorecit (VarB)¹⁴, pikërisht ashtu siç e përcjellim të pasqyruar në hyrje të gramatikës së Jak Junkut (Jungg 1881 7v.)¹⁵, si vijon:

13 Hollësi te DEMIRAJ 2012b 3vv. (me citimet e lit. përkatëse)

14 Vemë në pah këtë variant, pa dashur aspak t'i anashkalojmë VarA, i cili dëshmon pak a shumë të njëjtat konvencione në kod. Shih edhe shënimin më poshtë.

15 Duke cituar Jungg-un nuk mëtojmë aspak autorësinë e tij të patjetërsueshme në zhvillimet e këtij kodi. I mëshojmë fort kësaj përsiatjeje, duke u nxitur jo vetëm nga fakti që kultura e shkrimit shqip në arealin e Veriut lëvrohet këtë periudhë prej një aradhe të tërë autorësh shqiptarë e të huaj, por edhe nga vërejtja e bërë prej vetë Jungg-t në parathënen e fjalorit të tij, ku përdor penelatat e zakonshme

"[1] L'alfabeto albanese, secondo gli antichi scrittori, è lo stesso che l'italiano, aggiuntevi solo le lettere *k*, *λ*, *ε*, *ξ*, *ξξ* [γ].

k si pronuncia come in tedesco, p.es. *hak*;

λ come un' *elle* grossa, p.es. *λom*;

γ come l' *u* francese, p.es. *γmer*

ε è una *esse* dolce come in *rosa*, p.es. *εâa*

ξ s'avvicina al suono del *delta* greco, p.es. *ξee*

ξξ si pronuncia come il *theta*, p.es. *ξξemer*;

Di più avverti che:

[2] il *c* si adop[e]ra solo dinanzi all' *e* e all' *i* ed ha lo stesso suono che in italiano, p.es. in *Cecilia*, ma preceduto da *s* si adopera anche dinanzi all' *a*, *o*, *u*, ed alle consonanti, ed ha il medessimo suono che avrebbe in italiano dinanzi all' *e* ed all' *i*, come in *scena*, *liscio*, p.es. *scamat*, *Sckoder*, tranne nelle voci *brisc*, *scelc* e forse in qualche altra nelle quali il *c* ha suono distinto dall' *s*.

[3] il *c* preceduto dall' *ε* si pronunzia come la *j* francese, p.es. *εcurm*, *eciv*.

[4] il *c* in Scutari ha spesso un suono schiacciato come p.es. *me cilue*, che però non fa bisogno contraddistinguere con segno speciale.

[5] il *k* si adopera ogni qual volta occorre il suono *ch* italiano p.es. *kelkaε*.

[6] il *gh* preceduto da *n* ha suono gutturale, p.es. *nghusct*.

[7] l' *h* si pronuncia aspirata anche in fine di parola, p.es. *haλ*, *krah*.

për sivellain e vet, Àt Engjëll Radojën, që e ndihmoi shumë në punën e tij me gjuhën shqipe, si vijon: "Pertanto in tutto questo lavoro ci fu di grande aiuto colla sua scorta e dotto consiglio l'egregio sacerdote scutarino D. Monsignor Angelo Radoja, Cameriere d' onore di S. Santità, Vicario di questa Arcidiocesi e Parroco di Scutari. Perciò gliene professiamo la più distinta riconoscenza e desideriamo di far conoscere a tutti il suo merito in questa lingua, nella quale è certamente, quanto altri mai, spertissimo, come ne fan fede il suo Gesù al cuor del Sacerdote, il Catechismo e l' elegantissima traduzione del primo concilio albanese." (f. 6). Hollësht DEMIRAJ 2017e.

- [8] l' *a* seguito dall' *e* in qualche parola ha il suono d' una *e* aperta e nasale, p.es. *nghae*.
- [9] l' *o* seguito dall' *e* si pronuncia come l'ö raddolcita dei Tedeschi, p.es. *voe*.
- [10] qualunque vocale segnata coll' accento circonflesso (^) ha un suono nasale, p.es. *muλii*.
- [11] la consonante raddoppiata si usa anche in principio ed in fine di parola a dinotare un rinforzamento di suono della medessima, p.es. *rrass, feiess*.
- [12] Avverti però che la vera pronunzia di questi ed altri suoni bisogna impararla dalla viva voce."

Ndérhyrjet që kemi ndërmarrë brenda klapash katrore në këtë pasazh origjinal italisht kanë të bëjnë – përpos zbardhjes së ndonjë harrese ose gabimi shtypi – kryesisht me numërimin në rubrika të vecanta të vërejtjeve të Junkut lidhur me kodin alfabetik të shqipes dhe shqiptimin e rregullt të shkronjave me vlerë grafike në kod, [12] "...shqiptimi i mirëfilltë i të cilave, sikurse edhe i tingujve të tjerë duan mësuar prej zërit të gjallë" [= ligjërimit bisedor]. Andaj e kemi tash shumë më të lehtë të sistematizojmë atë vazhdimësi të traditës – në rubrikat [1], [2], [5], [6], [7], [10], [11] – me vijim të pandërmjetshëm të përvojës së përfthuar fillimi shtypi tekstin e Guagliata-s (D/XXVI), duke e orientuar lexuesin njëherësh edhe tek ato risi që na shfaqen në kod pikërisht në këtë fundshekull në shkrimet me "Alfabetin e Shkodranishtes së Vjetër". E këto rezultojnë të jenë:

- [3]: Diagrami <εc> për paraqitjen grafike të tingullit [ʒ] me vlerë fonematike të veçantë (= shq. let. <zh>);¹⁶
- [4]: Mosdallimi grafik i fonemave [c] (dhe [j] = shq. let. <q, gj>) kundrejt [tʃ] (dhe [dʒ] = shq. let. <ç, xh>) duke përdorur në të dyja rastet grafemën <c> (dhe <g>) meqë "...<c>" (= shq. let. <q>) në Shkodër ka shpesh një tingull(im) të presuar (= afrikat), p.sh. *me cilue* (= [me tʃilue], shq. let. *qëlluar* fol.), por që nuk është e nevojshme për ta dalluar me shenjë të veçantë."

16 Këtë grafemë e ndeshim në tekstin e Logorecit në një rast: <miraεcit e Parriiεit> (: /mirazhit e parrizit/ "përfytyrimi i parajsës").

- [8]: Digrami <ae> për të dalluar grafikisht tingullin [æ] me vlerë fonematike të veçantë: <nghae> (= [ngæ], shq. let. *nge* em. f.)
- [9]: Digrami <oe> për të dalluar grafikisht tingullin [ø] me vlerë fonematike të veçantë: <voe> (= [vø], shq. let. *vezë* em. f.)

Asgjëmangut, risitë e klasifikuara më lart dëshmojnë jo thjesht dhe vetëm plotësimë në kod, siç është rasti i digrameve <ɛc>, <ae> për të shënjuar përkatësisht fonemën e rrallë por të gjithmbarshme /ʒ/ (= shq. let. <zh>) si edhe atë (sidomos) gege veriore /æ/. (ADGJSH I, harta 17, nr. 7.) Në to ndeshim edhe një prirje të vetëdijshme drejt ngushtimit të bazës dialektore, sa i përket të paktën sistemit fonetik, ku mbështetet mirëfilli ky kod, siç është p.sh. rasti i plotësimit të tij me digramin <oe> për fonemën /ø/ që rrudhet në përhapjen e saj në gëgnishten veriperëndimore (ADGJSH I, harta 16, nr. 6a./b.), përkatësisht krehja dhe ngushtimi e mëtejshëm i kësaj baze nëpërmjet “rivlerësimit” të grafemës <c> (krahas <g>) që mbulon krahas funksionit fonologjik të tingullit afrikat [tʃ] (= shq. let. <ç>, kundrejt [dʒ] = shq. let. <xh>) edhe të ashtuquajturin “suono schiacciato”, që përkonte në kulturën e shkrimit shqip të Veriut me mylltoren palatale [ç] (= shq. let. <q>, kudrejt [j] = shq. let. <gj>). Këtë veçori grafike të fundit lejohemi ta kundrojmë tash si një sinor orientues me depërtuar drejt e në thelbin e gjëagjëzës së ashtuquajtur “Alfabet i Shkodranishtes së Vjetër” (Rrota 1936 69), bash në atë bazë dialektore ku ky “Alfabet” gjen mbështetje e që, pas gjithë gjasash, mund dhe duhet të jetë e folmja e bashkësisë katolike e qytetit të Shkodrës. Te kjo e folme përijetojmë me kohë e sidomos ndërkohë kolizionin, përkatësisht sinkretizmin e plotë të çifteve fonematike /tʃ, dʒ/ dhe /c, j/ / në /tʃ, dʒ/ / në çdo pozicion, siç e ngjerojmë sot të fiksuar në ADGJSH (I, harta 27, nr. 13a./b.).¹⁷

2.1.2. Baza dialektore e kodit alfabetik të “Shkodranishtes së

Vjetër” në fundshek. XIX – Rasti Logoreci

A i tumir teksti i Logorecit syzime të kësaj natyre? Është në fakt ky tekst, të cilit i kemi përkushtuar këtë shkrim, ai që na lejoi të bëjmë përsiatje të tillë, duke na nxitur më pas të shfletojmë e rishfletojmë mirëfilli e me kujdes letërsinë shqipe bashkëkohore në arealin

17 Shih BECI 1995 337, 358v.

kulturor të Veriut katolik shqiptar në këtë fazë zhvillimi. Dhe rezultatet janë sa bindëse, aq edhe befasuese: a) bindëse, sepse Logoreci me sivellezërit e vet të kësaj kohe vetëm mbështesin dhe plotësojnë njëri-tjetrin; dhe b) po aq befasuese, sepse në tekstin e Logorecit, thënë saktë: 'edhe' në tekstet e Logorecit (!!), shkrimi shqip në Shkodërloce, pra në qendrën urbane kryesore të gjithë hapësirës kompakte shqipfolëse të kësaj kohe arrin një pikë kulmore, sa i përket stabilizimit qoftë të kodit alfabetik ashtu edhe të normës gjuhësore të bashkëlidhur në këtë kod. Me këtë rast mund të mëtojmë pa ekzagjeruar aspak se shkodranishtja letrare e kohës sendërtion në letër të bardhë atë "zë të gjallë" (= it. *viva voce*) në bukurshqiptimin e përrjedhojë edhe në bukurshkrimin i shkodran, parë kjo si shkalla më e lartë e zhvillimit të kulturës së shkrimit shqip në arealin kulturor të Veriut për gjithë periudhën ndërmjet shek. XVI-XIX. Prashtu, lejohemi të induktojmë prej tekstit të Logorecit, ndër të tjera që:

- çifti i mbylltoreve /c/, /j/ e kishte humbur ndërkohë funksionin e vet fonematik në të folmen e bashkësisë katolike të Shkodrës, duke u realizuar në ligjërimin bisedor njëlloj si çifti afrikat /tʃ/, /dʒ/, andaj edhe "nuk është e nevojshme të dallohet me shenjë të veçantë" (nr. [4]), duke u shënuar në çdo pozicion me grafemat <c(i)> dhe <g(i)>, khs.: <t'kciit> (: [t ktʃi:t] = shq. let. *të këqijt*), <hiciet> (: [hitʃet] = shq. let. *hiqet*), <kryc> (: [krytʃ] = shq. let. *kryq*), <ci> (: [tʃi] = shq. let. *që*), <Ciiλ> (: [tʃi:λ] = shq. let. *qiell*), <t'ciohet> (: [tʃohet] = shq. let. *çohet*), <cias> (: [tʃas] = shq. let. *çast*), <krygεort> (: [krydʒɔrt] = shq. let. *kryqëzorët "kryqëzuesit"), <giξξscka> (: [dʒiθfka] = shq. let. *gjithçka*), <aegiâjet> (: [azdʒãjet] = shq. *asgjëje*) etj.
- E njëjtë situatë rezulton edhe me mospasqyrimin në kod, përkatësisht në gjuhën e shkruar të zanores së patheksuar /ə/ (të së ashtuquajturës <e-ja e pazâne>), e cila në këtë të folme ose ishte bjerrë përfundimisht¹⁸ ose në ato pak rasa që ruhej kishte hyrë ndërkohë në fushën fonetike të zanores së përparme të radhës së mesme /e/ (: [e]), khs.: a) <t'vetscm> (= [i vətʃm] = shq. let. *i vetshëm = *i mëvetësishëm*), <punt> (: [punt] = shq. let. *punët*), <e

---

18 Shih BECI (1995 172, 315) dhe hollësishët ADGJSH I (hartat 88, nr. 46; 89, nr. 47.a/1.; 90, 47.a/2; 91, 47.a/3 etc.)

- gieλs> (: [e dʒeλs] = shq. let. *e gjellës*), <i kscten> (: [i kʃten] = shq. let. *i krishterë*), <mnnyr> (: [mnnyr] = shq. let. *mënyrë*), <ftyra> (: [ftyra] = shq. let. *fytyna*), <bgat> (: [bgat] = shq. let. **begat, begaton*), <t'dnumve> (: [t' dnumve] = shq. let. *të dënuarve*) etj.; pranë b) <i vertet> (: [i vertet] = shq. let. *i vërtetë*), <ligen> (: [lidʒen] em. f. = shq. let. *ligjin* em. m.), <i vetem> (: [i vetem] = shq. let. *i vetëm*), <nnèr> (: [ner] = shq. let. *ndër*), <Tenεot> (: [tenzot] = ar. It. [tənəzot] = shq. let. *Ténézot) etj.
- Ndryshe nga kriteret e pëershkuara nga Junku, mbylltorja e pazëshme /k/ pasqyrohet gjithkund në tekst me grafemën <k>, khs.: <deka> (: [deka] = shq. let. *vdekja*), <me ken> (: [me ken] = shq. let. *me qenë), <c'ka kaa me kën... ?> (: [tʃka ka: me ken...]), <kioft> (: [kjoft] = shq. let. *qoftë*), <Jeεu-Krishti> (: [Jeu Krishti] = shq. let. *Jeu Krishti*), <kuur> (: [ku:r] = shq. let. *kur*) etj. Alografi <c>, dikur me frekuencë përdorimi shumë të lartë (para zanoreve të prapme dhe në bashkëvajtje me një bashkëtingëllore), na shfaqet në tekst në raste krejt sporadike, madje vetëm te huazimi i hershëm <cunra> (: [kunra] = shq. let. *kundër* < lat./it. *contra*), pas gjase për hir të traditës letrare, d.m.th. si ndjekje e parimit historik-etimologjik (?).¹⁹
  - Në tekstin e Logorecit përjetojmë të stabilizuar përfundimisht shpérndarjen normative të togzanorit <ue> (: [ue]) në bashkëvajtje me thjeshtimin e tij në <u(u)> (: [u(:)]), bash ashtu siç e dëshmon sot e gjithë ditën e folmja (katolike) e Shkodrës, ku togu [ue] ruhet si i tillë vetëm në pozicion tejfundor,²⁰ khs.: a) <ue> në pozicion tejfundor: <me na scelbue> (: [me na selbue] = shq. let. *me na salvuar), <âsct munhue> (: [ãft munue]), <kusc t'kaa kriue ?> (: [kuʃ t' ka: kriue]), <âsct scegnue> (: [ãft senue]), <me sckue> (: [me ſkue]) etj.; dhe b) <u> në trup të fjalës pavarësisht nga natyra e rrokjes, khs.: <i kuλuscm> (: [i kuλuʃm] =

19 Gjegjësja e zëshme [g] stabilizohet gjithashtu në shkrim me <g> para zanoreve të prapme, ndryshe gjithkund me digrafin <gh>, khs.: <Kunghim> (: [kungim]), <Pagheim> (: [pagzim]), <frigh> (: [frig] = shq. let. *frikë*), <Baghm> (: [bagm] = shq. let. *bagmi "vaji që përdoret në pagzim"), <rughen> (: [rugen] = shq. let. *rrugë*), kundrejt <gabim> (: [gabim]) etj.

20 Ndërkohë që varianti shkrimor tradicional (dhe dialektor) [uo] mënjanohet tërësisht nga përdorimi në gjuhën e shkruar.

shq. let. *i kullueshëm*), <t'miscnumit> (: [t' misnumit] = shq. let. *të mishëruarit*), <krahnuur> (: [krahnu:r] = shq. let. *krahëror*), <i paa-maruum> (: [i pa:maru:m] = shq. let. *i paskaj*) etj.

Në tekstin e Logorecit qëmtojmë gjithashtu një numër tiparesh dialektore të së folmes së Shkodrës që i ndeshim në shumësinë e tyre në disa zona të tjera brenda gegnishtes veriperëndimore. Përmendim këtu shkurt, ndër të tjera:

- Variante fakultative me ndérndërrim të fonemave /l/ ~ /ð/ (ADGJSH I, harta 23, nr. 10.), khs.: <me gikue t'giaξt e t'dekunit> (= /me xhikue t'xhallt e t' dekunit/ = shq. let. **me gjykuar të gjallët dhe të vdekurit*), <sctyξa e temeli> (: /shtydha e temeli/ = shq. let. *shtylla e *themeli*) kundrejt <t'giałt e korpit> (: /t' xhallt e korpit/ = shq. let. *të gjallët e *korpit*), sikurse <t'mleλunit e giξξ gnatyne> (: /t' mellunit e xhith njatyne/ = shq. let. *të mbledhurit e gjith atyre*), etj.
- Ndérndërrimi fakultativ i /h/-së me /f/ sidomos në pozicion tejfundor, ose edhe në pozicion mesor para një bashkëtingëlloreje, khs.: <gnof> (: /njof/ = shq. let. *njoh*), <me e gnoft> (: /me e njoft/ = shq. let. *me e njobur), <scief>, <scifet> (: /shef/, /shifet/ = shq. let. *sheh, shihet*) kundrejt <kuur t'ciohena> (: /kūr t' çohena/ = shq. let. *kur të çohemi*) etj.
- Njëlljo si thuajse të gjithë autorët veriorë të shek. XIX ndeshim edhe te Logoreci thjeshtimin e grupeve bashkëtingëllore /nd/ dhe /mb/, të cilët pasqyrohen në tekst me <n(n)> dhe <m(m)> (Demiraj 2015a), khs. <t'munnumit> (: /t' munumit/ = shq. let. *të munduarit*), <mennimet> (: /menimet/ = shq. let. *mendimet*), <ginnet> (: /gjinet/ = shq. let. *gjëndet*), <nnogni> (: /nonji/ = shq. let. *ndonjë*), <po t'falemi nneers> (: /po t' falemi ne:rs/ = shq. let. *po të falemi nderit*), <sunnon> (: /sunon/ = shq. let. *sundon*), <giξξkun> (: /gjithkun/ = shq. let. *gjithkund*), <nnèr> (: /nder/ = shq. let. *ndër*, etj.; si edhe: <scka mahet> (: /shka mahet/ = shq. let. *çka mbahet*), <n' mramie> (: /n' mramje/ = shq. let. *në mbrëmje*) etj.
- Forcimi tipik i një /d/-je në fund dhe në trup të fjalës, khs. <gni puscted t'vetme> (: /nji pushted t'vetme/), <n'nadie> (: /n' nadie/),

<do t'jena gadi> (: /do t' jena gadi/), <scneden e korpit> (: /shneden e korpit/) etj.²¹

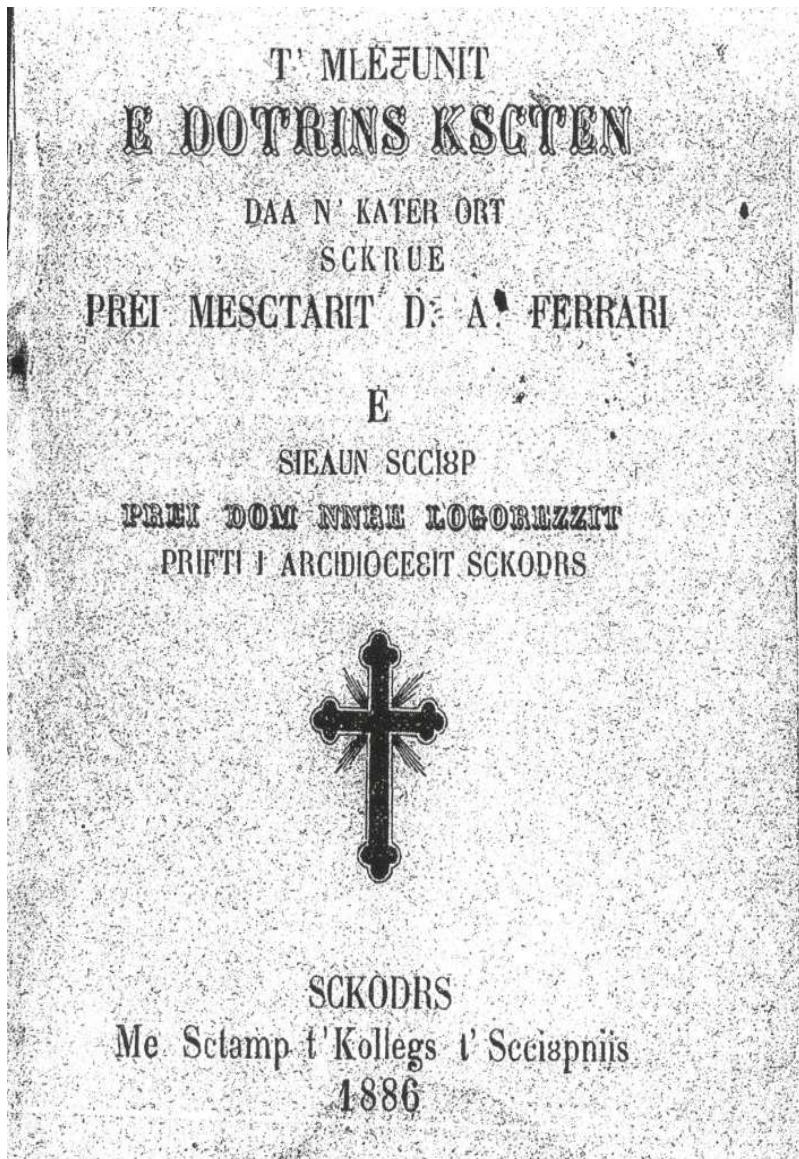
2.2. Vëzhgime mbi normën gramatikore në tekst

“Shkrimtarët tanë të shekullit të kaluar në përgjithësi kanë përdorur format gramatikore të dialektit, që flisnin, e në disa raste edhe forma nëndialektore. Por, siç dihet, ndryshimet morfollogjike midis të dy dialektevet kryesore të shqipes nuk janë të shumta. Prandaj, mund të thuhet se, përsa u përket formavet gramatikore, shkrimtarët tanë të shekullit të kaluar, veriorë apo jugorë qofshin, nuk kanë shumë ndryshime midis tyre. Natyrisht, në veprat e shkrimtarëvet të Veriut gjëjmë edhe forma, që s'i kanë shkrimtarët e Jugut dhe anasjelltas. Në fushën e formavet gramatikore në shkrimet shqipe të shekullit të kaluar vihen re përpjekje për të qenë konseguentë në përdorimin e disa formave të caktuara.” Këto vëzhgime gjithëpërfshirëse i ngjerojmë në hyrje të kreut “Disa vërejtje rreth formave” (f. 67) në dispesën e dikurshme universitare që ribotohet të fundit herë në Prishtinë më 1970 me titull “Historia e së gjuhës së shkruar shqipe” e që ka për autor Shaban Demirajn.

Po mjaftohemi të përcjellim tash në studimin tonë vetëm rezultatet e punës së tij, duke e vështruar këtë ndërhyrje jo thjesht dhe vetëm si homazh ndaj gjuhëtarit filolog, ase filologut gjuhëtar, por më fort si homazh ndaj ndërmarrjes së tij pione e deri sot të pashoqe me qëmtuar hap-pas-hapi zhvillimin e kulturës së shkrimit shqip në shek. XVIII-XIX, pa pasur parapëlqime ndaj botëkuptimit, krahanës, të folmes dhe besimit të lëvruesve të saj kryesorë shqiptarë. (B/XVII, §1) Dhe është fat që në këtë ndërmarrje të parë të Shaban Demirajt figurojnë edhe vepra të disa autorëve shkodranë, që përfunduan më pas në indeks, ndër ta: Engjëll Radoja, Ndoc Nikaj, Pashko Babi dhe Ndre Logoreci. Ndër vëzhgimet e Shaban Demirajt

21 Lejohemi të shtojmë me këtë rast ndonjë vëzhgim anësor lidhur me kodin alfabetik të përdorur prej Logorecit në VarA, ku shmanget rezultojnë minimale dhe kanë të bëjnë, pas gjase, kryesisht me ndonjë përdorim të fiksuar ndërkohë në traditën e shkrimit në arealin kulturor të Veriut, si psh.: emri i vetë autorit në ballinë: <Ndree> (VarA) si rasti i vetëm në tekst ku ndeshim grupin <nd>, apo <eoja e Bekueme> (f. 6) si njëri ndër rastet shumë të rralla, në mos i vetmi, ku ruhet ende grupi <ue> në trup të fjalës, apo <kerscten> (titull, f. 3 etj.) në vend të <kscten> që del rregullisht në VarB/C etj.

lidhur me format gramatikore dhe konstruktet sintaksore, që feksin në veprat e këtyre autorëve shkodranë në gjysmën e dytë të shek. XIX, përbledhim këtu thukët:

Faksimile 3: Ballina e VarC

4.2.1. Forma morfollogjike

- a) [f. 69] "Në shkrimet e autorëvet shkodranë e aty-këtu edhe në shkrimet e ndonjë autori jugor gjejmë të përdorur një formë të rrjedhores së shquar njëjës të emravet femërorë, që sot ndihet kryesisht në nëndialektin e Shkodrës. Është fjala për atë formë të rrjedhores së shquar njëjës, në të cilën, në vënd që të përdoret nyja e sprapsme *-s* (nga *-së*) e gjinisë femërore, përdoret nyja e sprasme *-t* (nga *-të*) e rasavet të zhdrojtës së gjinisë mashkulllore. Shpesh herë kjo formë e trajtës së shquar përdoret në vend të trajtës së pashquar [...]", khs.: *njax çi prej marriet e lën n'onji mkat mortar pā e kallxue n'rfim* (VarB 46); ... *prej harreset* (VarB 48); ... *jan do soj demeliet* ... (VarB 55) etj.
- b) [f. 71] "Autorët shkodranë i përdorin rregullisht format e vjetra të rrjedhores së përemravet dëftorë, kurse shkrimtarët e tjerë në përgjithësi, ashtu si në shqipen e folur të krahinavet të veta, i kanë zëvendësuar me format e dhanores. Duket se këto forma, që ruhen edhe sot në nëndialektin e Shkodrës, aso kohe përdoreshin më shumë në atë krahinë. Sa për ilustrim po rendisim këtu disa shëmbëlla: [...] Te Logoreci: ...*m'aston çi t'pēn'ohet prej n'onji aso mkatesh...* (VarB 38); ... *o prej njasish çi bājn...* (VarB 41)"
- c) [f. 71] "Në shkrimet e autorëvet fetarë shkodranë gjejmë edhe disa forma përemrash pronorë, që aso kohe ishin bërë a kishin nisur të bëheshin arkaike. Të tillë janë, p.sh.: [...]: Te Logoreci: ... *ku rri n'an t'djatht t'Tenzot...* (f. 19); ... *per me xier prej Senzot punt qi shpnesojm.* (VarB 82)"
- d) [f. 72] "Autorët shkodranë të shekullit të kaluar si futur të zakonshëm përdorin atë që formohet me të tanishmen e dëftores të ndihmëses *kam* dhe me paskajoren e një foljeje tjetër. Këtë tip futuri ata e përdorin zakonisht pa ndonjë nuancë domosdoshmërie, kurse futurin e formuar me foljen e ngurosur *do* me të tanishmen e mënyrës lidhore e përdorin, ndryshe nga ç'ndodh në veprat e shkrimtarëvet prej visevet të tjera të shqipes, si një futurum necessitatis. P.sh.: [...] Tek N. Logoreci:

Pvetun – *T'dekmen; çka kā me kēn per shpirt ton?*

Xhevap – *Mas deket shpīrti me vrep kā per t'dal perpara divanit*

Jeu-Krishtit per me dhan xhevap permī vepra t'bāme.
(VarB 20)

Pvetun – Kûr do t'bâhet pën'esa e dhanun prej Rfysit?

Xhevap – Pën'esa do bâ n'vakt shenjue prej Rfysit. (VarB 42)"

- e) [f. 73] "Edhe të pakryerën e mënyrës kushtore autorët fetarë shkodranë e formojnë, ashtu si në nëndialektin e krahinës së vet, me të pakryerën e foljes ndihmëse *kam* të ndjekur nga paskajorja e një foljeje tjetër. Vetëm aty-këtu gjejmë tek ata edhe formën e sauar me foljen e ngurosur *do* të ndjekur nga e pakryera e mënyrës lidhore; p.sh.: [...] Tek N. Logoreci: *Kush i merr me mkat mortar Sakramen"et e t'gjallve tui dit se gjin"et n'mkat, kishte me bâ nji mkat t'madh, qî i thon Sakrilegj.* (VarB 29)"

4.2.2. Konstrukte sintaksore

- a) [f. 76] "Siç, dihet, në sintaksën e shqipes së sotme paraqit shumë interes fenomeni i ambigjenisë [...] Ky fenomen gjuhësor ka qenë dhe është më i përhapur në gegërishte, kurse në toskërishte nuk duket të jetë shumë i vjetër, dhe as aqë i përhapur sa në gegërishte. Në shekullin e kaluar ky dallim midis të dy kryedialektevet të shqipes duhet të ketë qenë shumë më i madh e kjo gjëndje pasqyrohet edhe në shkrimet e botuara gjatë atij shekulli. Kështu, autorët shkodranë emrat mashkullorë, që e formojnë shumësin me mbaresën -e, i përdorin rregullisht si emra ambigjenë, d.m.th. në shumës i shoqërojnë me mbiemra dhe fjalë përcaktonjëse, të gjinisë femërore. Sa për sqarim po rendisim këtu disa shëmbëlla prej autorësh shkodranë: [...] Te N. Logoreci: ...*Ku gjin'en njata sen'e ma t'parat...? (VarB 22); ...e hiret e nevojshme... (VarB 22); ...e shum tjera msime. (VarB 31); ...kena meritue mun'imet e sosme... (VarB 37)"*
- b) [f. 77v.] "Në shkrimet e autorëvet fetarë shkodranë hasen edhe raste lakimi të emrit dhe të mbiemrit së bashku, p.sh.: [...] Te Logoreci: *Sâ jan temelet ma t'parat t'Shejtes Fê?* (f. 4); *Cilat jan ilaçet ma t'parat për me i n'lerk mkatit?* (VarB 39); *...Shejtnve pajtorve t'Dioçezit e t'Famullis...* (VarB 85)"
- c) [f. 78] "Në shkrimet e autorëvet fetarë shkodranë, të cilët i qëndrojnë shumë besnikë gjuhës së folur të krahinës së tyre, hasen aty-këtu edhe raste përdorimi të rrjedhore së shquar njëjës në vend të së pashquarës. Kjo ndodh sidomos në ndërtimin e plotësve të dallimit ose në sintagmat *përemér déftor + emér*, që të dy në rasën rrjedhore, ose kur emri vjen pas përemrash të tillë si gjithfarë, etj., p. sh.: [...] Te Logoreci: *Prej çfar gjajet krioi... ? E kâ*

kriue prej azgjäjet. (VarB 13); ...me fjal dăshtniet e t'nezuna... (VarB 86)"

- d) [f. 81] "Fjalitë e nënrenditura kushtore ndërtohen zakonisht ashtu si në shqipen popullore, me lidhëzat nënrenditëse kushtore *në, po* ose pa lidhëzë fare. Në këtë rastin e fundit foljen e protazës e gjejmë të përdorur në një nga kohët e mënyravet lidhore ose lidhore-habitore e tek autorët fetarë shkodranë si edhe tek Naimi edhe në paskajore. Sa për sqarim po rendisim këtu disa shembëlla prej autorësh të ndryshëm: [...] Te Logoreci: *Ne past dek niri n'hîr t'Tenzot, shpirti ësht shënjue me fitue parrîzin; por ne past dek n'mkat mortâr, shpirti shkon n'fun t'ferrit.* (VarB 20); *A kishim mujt na m'u shelbue, mos me pas m'u pas bâ niri i Biri i Tenzot.* (VarB 17)"
- e) [f. 82] "Në disa nga shkrimet shqipe të shekullit të kaluar hasen aty-këtu edhe ndërtimë sintagmash, që aso kohe ishin bërë a kishin nisur të bëheshin arkaike. Kjo bie në sy sidomos në ndërtimin e disa plotësve ndajfoljorë me rasën rrjedhore të pashquar pa ndonjë parafjalë, natyrisht, në ato raste që në shqipen e sotme përdorimi i parafjalës, është i domosdoshëm. Të tillë ndërtimë vihen re sidomos në vjershat e Naimit dhe në prozat e shkrimtarëvet fetarë shkodranë, si p. sh.: [...] Te Logoreci: *Urdhnimet e Tenzot dahan n'dy hise, qi thohen dy rrasash* (VarB 97); *Sakramennet dahan dy seresh...* (VarB 116)"
- f) Përpos ndërtimeve sintaksore të mësipërme me gurrë ligjërimin e thjeshtë popullor, Shaban Demiraj nuk mungon të verë në dukje edhe ndërtime sintaksore që lejojnë të vështrohen më fort si ndikime të gjegjëseve në tekstet e gjuhëve burimore, sidomos të italishtes, ku mbështeteshin atëbotë sidomos autorët shkodranë. Kështu sipas tij: [f. 83] "Përdorimi i përemrit lidhor i cili larg fjalës, së cilës i referohet. Kjo vihet re aty-këtu në shkrimet e disa autorëve fetarë shkodranë, të cilët në këtë pikë do të jenë ndikuar nga tekstet e italishtes, që kanë përkthyer a përshtatur; p.sh.: [...] Te Logoreci: *Asht nji dhuntii permii fore n'natyrs, qi na kaa meritue Jezu Krishti, me t'cilen munrena me fitue jetën e paa-sosme.* (VarB 27);

Kisha thohet Apostolik, pse riedh vargue prej Apostujsh paa u thye reshti kurr, e cila kje temelue prej Apostujsh. (VarB 77)"²²

2.3. Vëzhgime të skajshme mbi leksikun popullor në gjuhën të autorit

"Edhe veprat e shkrimtarëvet fetarë shkodranë të shekullit XIX janë të mbushura plot sidomos me turqizma dhe arabizma, që duket se kishin hyrë thellë edhe ndër katolikët e Gropës së Shkodrës." – Në këtë përfundim vjen Shaban Demiraj (f. 51vv.) kur fokusohet në këtë rrafsh gjuhësor të shqipes së shkruar në shek. XIX e sikurse shumëkush në këtë fazë të re zhvillimi të nivelit intelektual-gjuhësor në Shqipërinë e Pasluftës nuk mungon të mbajë pranë, madje edhe të përdorë bodecin e kritikës dashamire qytetare, kur numëron orientalizmat që feksin në qëndrimin e vetëdishëm të korifeut të kulturës së shkrimit shqip në arealin e Veriut, të Engjell Radojës dora vetë, i cili na kumton me keqardhje në parathënen e përkthimit të tij kryevepër "Konçili i Dheut Shqypnis" (Romë 1872) se përdorim: /prej gjuhvet t'jabancivet, ne vend te shume fiale t'moçme qi na kan hup/ (f. 6) Le ta paraqesim më mirë të plotë këtë pasazh original (të transkriptuar) të Radojës, në mënyrë që lexuesi të fitojë një ide më të qartë proporcionale të përqindjes së orientalizmave që në shfaqen në atë pasazh:

/Nuk t' thom, se n' ket Libr shkrue mieshtrisht prej Vincenz Zmajevikut Arçipeshkvit t' Tivarit, knohen fjal t' rea, t' moçme, e t' zgiedhuna: besa une, si flasim Shçypen n' Shkodr, ashtu me t' paken forc temen jam munue me shkrue, tuj çalltis, nderi ku kam mujt, m'u shporr fjalve t' giuhvet t' huejavet, e tuj bã gjajret edhe, çi fjalt, çi knohen ktu, t' jen marrun vesht prej Shçyptarit t' soçm.

Mue, si i shkodran, e ma fort si meshtär, m' ther zemra me diftue marren ton, çi na giuhen e kena län por[si] një xhã t' harrueme (belta edhe faj shum s' kena pas per pun t' zamanevet t' fshtira e per mungim t' gjajretit); knej shum fjal

22 Sipas SH. DEMIRAJT (po aty) "Ndikimi i sintaksës së italishtes a latinishtes duket edhe në përdorimin e përcjellores në periudha si këto që gjemë në faqet [...] të veprës së Radojës "Jesu Krishti n'zemer t'meshtarit": ...per sebet tan proshmon edhe tjert shok tū, kta tuj ken t'dej per t'u levdue... (f. 26)"

t' moçme na kan hup e na duhet disā fjal me i marr uhā (mjaft zī !) prej giuhve t' jabançivet, pā t' cillat, na shkodrant sidomos, s' kena çajre e derman; cynçi, domasdo, jan bā adet n'er nē./

Në këtë gjerdhan teksti prej 84 fjalë(forma)sh feksin sot në syrin tonë të stërvitur si orientalizma aty te 12%, khs.: /çalltis, gajret, belda, zaman, uhā, jabançivet, çajre, derman, cynçi, adet/. Janë vërtet shumë në përqasje me huazimet e tjera, të hershme dhe librore, që dalin në këtë pasazh, khs.: /libr, mieshtr(isht), arçipeshkvit, knohen, fjal, t' pak, forc, t' giuhvet, mesh(tār)/. Orientalizma e përgjithësisht fjalë të huaja janë gjithkund të pranishme edhe në tekstin e Logorecit, khs. <cievap> (*xhevap*), <acik> (*açık*), <kÿvet> (*kuvet*), <dyrgnâ> (*dynja*), <sebeti> (*sebep*), <hisce> (*hise*), <ōrt> (**ort*), <itaat> (*itat*), <hoscnût> (**hoshnut*), <temenaa> (*temena*), <rahaa> (*raha*), <nassihate t'kcia> (*nasihat*), <nnietin> (*nijet*), <suλe> (*sulle*), <me t'sakt> (*i saktë*), <sciartet e religionit> (*sharte*), <hessapet> (*hesap*), <kÿmet> (*kimet*) <terecit scpiirtin> (*terezit*), <zabitin e Cfutniis> (*zabit*) etj.; më tej: <sciekuλ> (*shekull "botë"*), <travait> (*travaj "mundim"*), <miraεcit> (*mirazh*), <soldett e Jeeu-Krishtit> (*soldat*), <takat> (*takat*) e shumë e shumë të tjera.

Pa dashur të ndalemi më gjatë në këtë pamje aspak të dorës së dytë në gjuhën e autorit, e cila ia vlente vërtet të zgjerohej edhe me përdorimin e leksikut të huaj diturak pér shumë fjalë-terma e koncepte teologjike të pafiksuar sa e si duhet në terminologjinë popullore fetare (sh. shën. 7) lejohemi të përfundojmë se kemi të bëjmë në këtë rast jo vetëm me nivelin e zhvillimit të gegnishtes letrare në këtë periudhë, se sa më fort me synimin themelor që ndiqnin nëpërmjet letrave shqip barinjtë shpirtërorë të bashkësisë katolike, që ishte pa dyshim mbarështimi i besimit dhe i sjelljes së krishterë në jetën e përditshme të besimtarëve.

3. Përfundim

Mbyllim këtu këtë krye të fundit, duke përbledhur thukët se me gjithë vështirësitë e rastit mundëm të realizojmë atë synim modest që i vumë vetes në hyrje të tij: të njihemi konkretisht me emrin e një autori dhe veprën e tij, të rrëgjuar ndërkokë prej kujtesës kolektive historike në hapësirën kompakte shqipfolëse, e nëpërmjet tij dhe saj edhe të tumirim atë shkallë të lartë zhvillimi që përjetoi kultura e

shkrimit shqip në arealin e Veriut katolik shqiptar në fazën e fundit të shek. XIX. Vëzhgimet tona të detajuara ndaj tekstit të rrjedhshëm në vepër lejojnë pa rrudhur buzë e ngrysur ballë me ardhur natyrshëm në përfundimin se kodi alfabetik i së ashtuquajturës “Shkodranishte e Vjetër” dhe norma gjuhësore e zbatuar në tekst mbështeten në këtë periudhë tërësisht në variantin dialektor të së folmes së bashkësisë së besimit katolik të qytetit të Shkodrës, duke arritur si cak kulmor normativ përcjelljen e saj të patëmetë në letër të bardhë. E për të përshkruar sado përciptas bash këtë fazë zhvillimi vështirë se mund t’i anashkalojmë emrit dhe veprës së njërit prej lëvruesve më të spikatur të kësaj faze, Imzot Ndre Logorecit dora vetë.²³

F I N I S

---

23 Teksti i këtij kreu është përpunim i shkrimit me titull: Ndre Logoreci (1830-1892) – në kulturën e shkrimit shqip të arealit kulturor të Veriut, dërguar në: “Hylli i Dritës” nr. 2 [2017].